

ЛИНГВИСТИКАЛИНГВИСТИКАLINGUISTICS

Зулпукаров К.З., Камардинова У.Н., Караева Н.О.

**«СУУ» КОНЦЕПТИ УЮШТУРГАН КОГНИТЕМАЛАР ТИЛДИН
ПРОВЕРБИАЛДЫК КАРАЖАТТАРЫНДА**

Зулпукаров К.З., Камардинова У.Н., Караева Н.О.

**КОГНИТЕМЫ ВЫРАЖАЮЩИЕ КОНЦЕПТ «ВОДА»
В ПРОВЕРБИАЛЬНЫХ СРЕДСТВАХ ЯЗЫКА**

K.Z. Zulpukarov, U.N. Kamardinova, N.O. Karaeva

**COGNITEMS EXPRESSING THE CONCEPT «WATER»
IN PROVERBIAL LANGUAGE MEANS**

УДК: 370:371.036

Макалада “Суу” концептин камтыган провербиалдык каражаттарды сыпаттоого арналат. Тилдеги провербиалдык мейкиндикти паремиялар уюштурат. Паремия деп этностун тажрыйбасын, билимдерин чагылдырган учкул сөздөрдү, макалдарды, лакаптарды, велеризмдерди жана башка фольклордук кичи чыгармаларды атайбыз. Макалада паремиялык-тилдик каражаттар чагылдырган, калыптандырган, сактаган жана этнос муундан муунга берген “Суу” концептине тиешелүү когнитемалардын айрым түрлөрү мүнөздөлөт. Мында когнитема түшүнүгү логикадагы пропозиция термининин маани-маңызына дээрлик шайкеш болот. Когнитема – этностун ойтутумундагы тажрыйбаны жалпылоочу кызматты аткарган пикир. Суу заты өтө көп учурагандыктан жана колдонгондуктан ага тиешелүү концепт да улуттун бул затка болгон мамилесин, аздектүү алакасын ар тараптан чагылдырып бере алат. Макалада “Суу” концептин репрезентациялаган көптөгөн пропозициялардын ичинен он экиси жиктелинип, буларды уюштурган провербиалдык каражаттар сыпатталат.

Негизги сөздөр: “Суу” концепти, когнитема, пропозиция, макал-лакаптар, этностук ойтутум, жалпылоочу маани, провербиалдык каражаттар, предикат

Статья посвящена описанию провербиальных средств языка, выражающих концепт “Вода”. Провербиальное пространство языка организуется паремиями. Паремиями называются такие малые жанры фольклора, как афоризмы, пословицы, поговорки, велеризмы и другие, которые отражают опыт и знания этноса. В статье характеризуются некоторые типы когнитивного концепта “Вода”, отраженных в паремийных средствах языка, формируемых, накапливаемых и передаваемых этносом от поколения

к поколению. В ней понятие когнитивного соответствия содержанию логического термина пропозиция. Когнитивное – суждение, которое выполняет функцию, обобщающую познавательный опыт этноса. В силу распространенности и крайней необходимости субстанции воды для живых организмов соответствующий концепт способен всесторонне отражать отношение этноса к данному веществу и его бережное отношение к нему. В статье из многочисленных пропозиций, репрезентирующих концепт “Вода”, выделено двенадцать их типов и описаны организующие их провербиальные средства.

Ключевые слова: концепт “Вода”, когнитивное, пропозиция, пословицы и поговорки, этническая память, обобщающее значение, провербиальные средства, предикат

The article is devoted to the description of the proverbial means of the language expressing the concept “Water”. The proverbial space of a language is organized by paremias. Such small genres of folklore as aphorisms, proverbs, sayings, velezisms, and others that reflect the experience and knowledge of an ethnos are called paremias. The article describes some types of cognitive concept “Water”, reflected in the paremean language tools, formed, accumulated and transmitted by ethnic groups from generation to generation. In it, the concept of cognitive corresponds to the content of the logical term proposition. Cognithema is a judgment that performs a function that generalizes the cognitive experience of an ethnos. Due to the prevalence and extreme necessity of the substance of water for living organisms, the corresponding concept is capable of comprehensively reflecting the attitude of an ethnos to a given substance and its respect for it. In the article, of the numerous propositions representing the concept of “Water”, twelve of their types were identified and their proverbial means were described.

Key words: concept “Water”, cognitive, proposition, proverbs and sayings, ethnic memory, generalizing meaning, proverbial means, predicate.

Паремиялардагы жалпылоочу мазмунду айрым окумуштуулар когнитив деп аташат. Бул демилге бир топ изилдөөчүлөр тарабынан колдоого ээ болду (Е.В. Иванова, К.З. Зулпукаров, А.Ф. Антонов, Л.И. Дрофа, С.Б. Эргешева, С.С. Сейитбекова, А.А. Калмурзаева ж.б.) [1, 211-б.; 2, 186-б.; 4, 98-б.; 6, 337-440-бб.; 7, 71-74-бб.]. Когнитив деп тигил же бул концептке тиешелүү эң жалпы предикативдүү сапаттарды жана касиеттерди жиктеп алып, аны билдирүүчү тилдик каражаттардын ички мазмунунда берилүүчү маанини айтышат. Мисалы, «Кудай» концептинин чегинде «Кудай бирөө гана» «Кудай – жаратуучу», «Кудай адилет» ж.б. когнитивдер ажыратылат да, тилдеги аталган концепт кирген бардык идиомалар, макалдар, лакаптар, аяндар, велеризмдер жана башкалар когнитивге карап топтоштурулат. Аталган авторлор провербиалдык алкак түшүнүгүнүн чегинде фразеологизмдерди, афоризмдерди, макалдарды ж.б. паремияларды когнитивди берүү жөндөнүмүнө карап иликтеп жүрүшөт.

Провербиалдык каражаттардагы «Суу» концептинде негизинен төмөндөгүдөй когнитивдер жиктелет.

1. **Суу - жашоонун чөйрөсү.** Бул маани төмөнкү макалда даана берилип турат: *Балыктын суусуз күнү жок, күчүм жок дешке үнү жок.* Мында «балык» концепти - сууда жашоочулардын да, кургакта жашоочулардын жалпы аты. Мында суу - жашоонун чөйрөсү, өмүрдүн булагы. Бүт суу жаныбарлары үчүн бул чөйрөдө азык бар. Адамга өткөзгөндө «балык» концепти жоош-момун, үндөбөгөн кишинин аты катары кызмат кылып турат. Ал эми кийинки мисалда: *Балыктын тирилиги суу менен, эрдин тирилиги эл менен* жогорку мисалдын биринчи бөлүгүндөгү эле ой бар, бирок «балык» концепти түз маанисине жакын. Мында «балык» жана «эр» концепттери салыштырылып, алардын денотаттары өз чөйрөсүндө гана жашоо кечире алышы белгиленет. *Суу бар жерде тиричилик бар* макалында аталган когнитив кененирээк мазмунду ээлеп турат. Мында суунун жалпы тирүүчүлүккө негиз болушу кескин берилет [3].

2. **Суу – байлык, берекенин булагы.** *От бар жерде түтүн бар, суу бар жерде береке бар.* Мында түтүн – өрттүн белгиси, суу – берекенин белгиси катары символдук концепттер камтылган. *Суу – жашоонун булагы, суу – адамдын жаны, өмүрдүн каны* [3, 295-б.] сыяктуу макалдарда аталган когнитив кыска жана так берилет. Молчулук, барчылык сууга байланыштуу. Суу адамзатты багат: *Суу мол болсо, нан да мол болот.* Суу болсо, эгин болот. Суу кеңири болсо,

эгин кеңири болот. Жашоо сууга багынычтуу. *Жер – казына, суу – алтын* [3, 210-б.]. Мында суунун баалуулугу соода-сатыктын универсалдуу эквиваленттеринен болгон кымбат металл менен салыштырылып жатат. Демек, бул макалдын артында «Суу» концептине мүнөздүү өтө жалпы баалуулук берилген: суу болсо, азык-оокат, мал-сал, кийим-кече, турак-жай, дүр-дүнүйө, акча-каражат болот. Суу – барчылыктын себеби жана негизи. Аны барктоо зарыл. Демек, мында баалуу накыл ой берилген.

3. **Суу – тазалык:** *Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген.* Бул макалда аталган маани даана берилет: «Суу баарын тазалайт». Бул учкул сөз Т. Сатылгановдо, макал-лакаптардын жыйнактарында кездешет.

Төмөнкү мисалда биз талдап жаткан зат денени тазалаганы менен, дилди, көңүлдү тазалай албастыгы айтылат: *Суу бойдун кирип кетирет, ойдун кирип кетирбейт.* Демек, паремиянын биринчи жарымы гана биз мүнөздөп жаткан когнитивге кире алат.

Ал эми *Суу жок арыктан кол жууй албайсың* макалында деле аталган маанинин берилгенин айтууга болот. Мында «Суу тазалайт» оң мааниси кайталанган тануу формаларында (*жок* сөзү, *-ба* мүчөсү) чагылдырылган: эки терс маани биригип, бир оң маани туюнтуп жатат: «Суу бар арыктан гана кол жууй аласың». Башкача айтканда, *жок* сөзү менен *-ба* мүчөсүн *бар* сөзү менен алмаштырып оң маанини тикелейбиз. Макалдын маанисин трансформациялап оңой түшүнүүгө болот.

4. **Суу – сыноо, тоскоолдук, тилсиз жоо.** Бул когнитив көптөгөн паремияларда ачык да, көмүскө түрүндө да берилет. Төмөнкү мисалда: *Өрт менен суу – тили жок жоо.* Бул эки кырсык тең адамдарга мүшкүл, кыйынчылык алып келет. Алардан этият болуу керек, аларды алдын алуу зарыл. М.Ибрагимов бир макалдын эки вариантын берет: *Суу ташыса – жээгине, эр ташыса – элине* [3, 397-б.] жана *Эр ташыса – элине, суу ташыса – жээгине* [3, 484-б.]. Мында эр адамдын көпкөндүгү, көп кеткендердин көбөйүшү элине зыян болушу, суу кирип, ташкындаса сай жээгин жеп, жээктеги өсүмдүктөргө, бак-даракка, үй-жайга, айыл-апага зыяны тийип кыйынчылык алып келиши баяндалат. Дагы бир макал келтирели:

Ат куйругун кармасаң, суудан өтөрсүң,

Ит куйругун кармасаң, сууга чөгөрсүң.

Мында «Суу» концепти камтыган «тоскоолдук», сыноо, мүшкүл, оорчулук төмөнкү мисалдарда бар:

Бакылдаган текени суу кечкенде көрбүз,

Шакылдаган жеңени үй чечкенде көрбүз.

Бул жерде *бакылдаган теке* сөз айкашынын артында «кыйынсынган жигит», «эрдемсинген эркек», «баатырсынган киши» сыяктуу концепттер жатат да,

суу сөзүнүн артында «тоскоол, жоо, таймаш, сыноо, сынак» сыяктуу концепттер камтылып турат. Максаттуу жашап, мээнет кылып, ага жетип, машакаттуу иш аткарып, оорчулуктарды жеңип, тоскоолдуктардан өтүү гана адамды өстүрөрү төмөнкү макалда образдуу берилет:

*Барбаган жери жоктун баспаган жолу жок,
Кечпеген суусу жоктун ашпаган ашуусу жок*

Бул мисалда да «суу кечүү» концепти жогорудагы когнитеманы билдирүүгө катышып турат.

Бирөөнүн ажалы – уудан, бирөөнүн ажалы – суудан десек да, андан «Суу – тилсиз жоо» деген когнитеманы жиктеп ажыратып алууга болот.

Суу – адамды жүдөтө турган, ага оорчулук, кырсык, мүшкүл алып келе турган зат. Бул ой бир нече лакап-фразеологизмдерде чагылдырылат: *Сууга түшкөн чычкандай болуп, балтасын сууга түшүргөн орустай болуп* [3, 108-б.]. Киши нөшөр, жаан азабынан, ач-жылаңачтыктын айынан шөлбүрөп жүдөсө, биринчи лакап, эң зарыл аспабынан же куралынан ажырап турасы түгөнүп айласы кеткен учурда экинчи лакап колдонулат.

5. Суу – азык. *О, кудай! Көрөр күнүм бар экен, ичер суум бар экен.* Бул макал капилет келген оор кырсыктан аман калган жагдайда айтылат. Мында *көрөр күн* жарык дүйнөнүн, *ичер суу* - азык-оокаттын символу. Мында «өңсүз, даамсыз, суутек менен кычкылтектин кошулмасынан турган суюктук» гана эмес, тамак-аштын бардык түрлөрүн чагылдырган жалпы аталыш бар.

Ал эми *Жер азыгы - суу* [3, 210-б.] макалында бул когнитема эң кыска жана так чагылдырылган.

6. Акмак сууну барктабайт, сыйлабайт. Мындай бир мисалга кайрылалы: *Бир акмак сууга таш ыргытса, жүз акмак ала албайт.* Бул жерде сууга таш ыргытуу бул эң баалуу затты сыйлабагандык катары бааланып жатат. Таш арыкты, каналды же сайды толтурат, суу агымына тоскоолдук кылат. Суу сыйлабагандар аны тазалап да койбойт. Жаман адам арык тазалабайт. Андай адам - акмак. Ал дайым ачка болот, карды тойбойт. *Жаманга сый көрсөтпө, уйга суу көрсөтпө* – бул мисалда жаман адам сыйды баалай албастыгы, ыйык затты (сууну) кечпей, сыйбей таза кармай албастыгы баяндалат. «Уй» концептинин мазмунуна мурунку бөлүктөгү «жаман (адам)» жана «акмак (адам), ыплас (адам)» сыяктуу семалар кирип турат. Макалдын денотаты уй эмес.

7. Суу ыйык. Ага өтө сый мамиле кылуу керек. Элде өтө таркаган табулар бар: *Ичер сууга түкүрбө, суу ичкен кудугуна түкүрбө, сууга сыйбе, сууга таарат ушатпа.* Бул императивдер ичер сууга аяр мамиле кылууга үйрөтөт. Карыны, сууну сыйлоого

төмөнкү макал да үндөйт: *Карынын ырымы жаман, суунун ырымы жаман* [3, 266-б.].

Суунун ыйыктыгы, анын эстутуму бардыгы төмөнкү макалда берилет: *Түшүң жаман болсо, сууга жорут.* Мында ыйыктык «тымызын», ачык эмес берилет. Суу адамды жубатат, түш коркунучун четтетет, түш көргөндүн оюна оң сезимдерди пайда кылат. Түшүн сууга айтуу менен киши дем, кубат алат, көңүлүн көтөрөт, оптимисттик нотага өтөт. Макал суггестивдик кызмат аткара алат.

8. Суу бактысыздык, кырсык алып келет. Дагы бир паремияга кайрылалы:

*Бактылуу адам кааласа,
Муз үстүндө от жанар,
Бактысыз адам кааласа,
Кургак үйдөн суу чыгар.*

Мында кыргыз үчүн азап алып келчү от, суу кырсыктары жөнүндө сөз болуп жатат. Үйдөн, жашоо кечирген жерден суу чыгышы – чанда жолукчу бөйдө кырсык.

Элде *Суучулдун ажалы – суудан* деген сөз бар. Мында «Суу» концепти эки жолу репрезентацияланып берилген. Суу – тилсиз жоо. Дайыма сууга түшүп сүзүп жүргөн адамдын ажалы суудан болушу ыктымал. Суудан этият болуу керек. *Сууга чөккөн адам өлөт, кайгыга чөккөн адам көнөт*, – дейт элде. Мында да «Суу – кырсык» когнитемасы бар, бирок бул маани башка маани менен салыштырылып берилген. Ушул когнитеманын түрү «Суу агызат» төмөнкү макалда учурайт: *Ишенген молдоң (таянган тооң) сууга акса, алды-алдыңа тал карма.* Ал эми *Жаман чөйчөктөгү сууга чөгүп өлөт* деген макалда бошоң, ыкшоо адамдар болор-болбос эле тоскоолдуктан, түйшүктөн жапаа чегиши, ал гана эмес жок болушу ырас-талат.

9. Суу башы болуу жакшы. Бул жерде *суу башы* сөзү кош мааниде. Биринчиден, үй-жайдын арыктын баш жагында жайгашкандыгынын, суу мол болушунун оңтойлуулугу көрсөтүлөт. Экинчиден, суу бөлүштүрүү кызматынын башчысы болуунун пайдалуулугу, зарылдыгы тууралуу кеп жүрүп жатат. Мындай кош маанилүүлүк когнитеманын жалпылоочу касиетин көтөрүп жатат.

Элде *Эл башы болгуча суу башы бол* деген сөз бар. Сууну бөлүштүрүүчү болуу, алыштын башында жайгашуу элдин алдында же башында болуудан пайдалуу экендиги мында ишенимдүү белгиленип турат. Кээде *эл сөзү айыл сөзү* менен алмаштырылып да айтылат. Мында жалпы маани өзгөрүлбөйт.

Ушул когнитема төмөнкү мисалда орун алган: *Атаң мурап болбосун, эгиниң суунун башында болсун.* Талаасы алыш башында болгон адам эгинге өз убагында суу коё алат, эч кимдин көзүн карабайт, эч

ким менен суу талашпайт. Көңүлү тынч, эгини түшүмдүү, наны бүтүн болот.

Сууга жакын – кудайга жакын [3, 397-б.] – бул паремия жогоркулардан айырмалуу, бирок аларга ыктап турат. Мында когнитивная тема – «Сууга жакын жайгашуу жакшы». Сууга жакындык кудай берген ырыскы катары аныкталып жатат. Төмөнкү макалда бул маани Жаратканга шилтемесиз эле берилет: *Суунун жакыны, төркүндүн алысы жакшы*.

10. Тоскоолдукту жеңүүгө болот. Кыргыздын паремиялык эс-тутумунда «Суу» концептинин курамы өз кучагына «тоскоолдук, сынак, жоо» сыяктуу семалардын аларлыгын жогоруда белгиледик. Эми бул тоскоолдукту жеңүүгө болобу же болбойбу – ошол тууралуу сөз болот. Биздин менталитет мындай чечимге жол коёт. Мисалы: *Кечүүсү болбой суу болбойт, ашуусу болбой тоо болбойт* [3, 281-б.]. Макалдын көркөмдүүлүгүн *болбой* этишинин төрт мертебе кайталанышы, этиштик параллелдүүлүк (*болбой – болбой, болбойт – болбойт*), тексттик параллелдүүлүк жаратып турат. Тексттик параллелдүүлүктү төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот:

Кеч–үү–сү бол – бо – й суу бол – бо – й – т
Аш – уу – су бол – бо – й тоо бол – бо – й – т

Мында унгуга унгу, мүчөгө мүчө дал келет. Когнитивная тема мааниге кайрылсак, «тоскоол» мааниси суу, тоо сөздөрүндө берилип турат. Макалда оптимисттик маани үстөмдүк кылып турат: изденген адам тоскоолдукту женет – кечүүнү суудан, ашууну тоодон табат.

11. Сууну жаратуучу кубулуштар болот. Бул когнитивная тема *Кар эресе суу болот* деген сүйлөм туура келет. Ал эки макалдын курамына кирет:

1. *Кар эресе суу болот, кан белгиси туу болот*
2. *Кар эресе суу болот, кара сакал куу болот*

Биринчи паремияда «кар» жана «суу», «кан» жана «туу» түшүнүктөрүнүн өз ара статикалык катышы белгиленет: *кар* – суунун кургак абалы, *туу* – бийликтин белгиси. Экинчи паремияда динамика үстөмдүк кылат: заттар бир абалдан экинчи абалга өтүп турат, адам улгайт, анын сакалы бара-бара агарып кетет. Ал эми макалдын эң биринчи бөлүгүндө «кар» концептинин денотаты сууну пайда кылуучу, сууну жаратуучу зат катары белгиленет. Дагы бир паремияда суунун төркүнү катары булак концептинин денотаты аталат: *Суу атасы – булак, сөз атасы – кулак* [3, 218-б.]. Кар эрип жерге сиңет, жамгыр жаап жерге чөгөт. Жаан-чачын жерден кайра булак болуп чыгат. Булактар кошулуп сайды, дарыяны пайда кылат. Элдин мындай көз караш паремияда таасын, образдуу (ата катары) берилет.

Эр – элден, суу – жерден макалына кайрылып, элдик менталитетте суу жайгашкан жана чыккан мейкиндик катары жер заты белгиленгендигин, эр элдин бөлүгү катары, суу жердин бөлүгү катары баалана тургандыгын айтууга болот. Кар гана эмес, суунун көбөйүшүнө жаан да алып келээрлиги төмөнкү макалда берилет: *Дарыянын суусун жаан тапкындамат* [3, 151-б.]. Жаан, жамгыр – суунун көбөйүшүнө себеп. Дарыя суусу көбөйдү, агым көтөрүлдү, жээктерге жайылды. Ар кандай кубулуштун себеби бар. Нөшөр өз ишин кылды, жерди селдетип, сууну кирдетип, деңгээлин көтөрүп, агымын күчөтүп жиберди. Жамгыр да – суунун булагы, дарыя суусун мол кылат. Ушул ой элдик макалда кыска, даана берилип турат.

Бул макалдын антиподу бар. Кандайдыр бир шартты бузуп алса, адам бул тоскоолдукту жеңе албайт. Мындай маани төмөнкү макалда берилген:

*Өз тууганын кор көргөн
Ашуу таппай белде өлөт,
Кечүү таппай сууда өлөт* [3, 361-б.].

Демек, изденүү деле, эпчилдик деле айрым учурда жеңишке алып келбейт. Турмуштун тоскоолдуктарынын жеңүү үчүн жакын, ишеничтүү адамдар керек. Бул макалда жогорудагы когнитивная тема жашырын, имплициттик түрдө берилген. Негативдүү маанинин артында позитивдүү маани жатат. Мында «өз жакынын сыйлаган анын колдоосу менен ашуудан бел, суудан кечүү табат», «ишеничтүү адам менен ар кандай тоскоолдуктарды жеңүүгө болот» деген кеңеш берилген. *«Ташкын суу кечүүсүз болбойт»*, - дейт элде. Бул макалдын мазмуну да жогорудагы когнитивная тема баш иет. «Ташкын суу» концепти «суу» концептинен айырмаланат да, «өтө чоң тоскоолдук, өтө катуу сыноо» сыяктуу семаларга ээ. Мындай тоскоолдукту да жеңүүгө болот. Адам изденсе, ар кыл ыкмаларды, айла-амалдарды, жакын адамдарды колдонсо, эч кандай сыноо ал үчүн кеп эмес. Макал угуучуну оптимизмге, максаттуулукка, аракетчилдикке үндөйт.

12. Суу адамга баш ийбейт (өз жолу менен агат). Бул когнитивная тема бир нече паремияларда учурайт да, аларды бириктирүүчү концепт катары колдонулат. *«Суу ылдый агат»*, - дейт элде. Бул сүйлөм эки татаал макалдын курамында да колдонулган: *Суу ылдый агат, баатыр эл талашат, Суу ылдый агат, өйдө чыкпайт, адам кагынбайт* [3, 397-б.]. Суюктук эңкейишке гана жүрө алышы – табигый кубулуш. Бул жерде суюктук табиятына мүнөздүү агуу процессин жалпылоо бар. Бул мыйзамды өзгөртүүгө болбойт. Ал эми *Суу эркиндикти сүйөт* макалында суунун объективдүү, кишиге, анын аракетине багынбаган күч экендиги белгиленет. Анын агымын, кесепетин токтотуу мүмкүн эмес. Суу – күчтүү стихия, анын өз жолу,

багынгыс кудрети бар. Аны эсепке албай коюуга болбойт.

Тунук суу кысыктан жол табат. Мында да суу керемети белгиленет. Ал кочуштасаң салаалардан, кесенин жаракасынан, ноонун тешигинен, чаначтын жыртыгынан, там башынан, жер көрөөсүнөн ... жол таап алат. Бул – макалдын денотативдик көрсөткүчү. Ал эми *тунук суу* «адилеттүүлүк, ак ниеттүүлүк, тууралык, адамгерчилик...» сыяктуу маанилерди билгизгенде, паремиялык мааниде экспрессивдүүлүк пайда болот. Бул учурда анда «Адилеттүүлүккө тоскоолдук жок», «Адилеттүүлүктү эл баалайт, эл көрөт» концепти берилип калат. Демек, бул макалда денотативдик да, коннотативдик да маани бар. **Суу өз тереңин табат** макалына кайрылып, анын көп манилүүлүгүн белгилөөгө болот. Суу сөзүнүн денотативдик маанисин эсепке алсак, суулар өз ара кошулуп, бири-гип, дарыяны, көлдү жаратарлыгын айтабыз. Буга адам кийлигише албайт. Ал объективдүү процесс. Ал эми суу «тазалык, адилеттүүлүк, даанышмандык...» маанисинде көптөгөн концепттерде берилиши мүмкүн:

- 1) таза адам таза адамдар менен достошот;
- 2) адилет адам адилеттүүлөрдү урматтайт;
- 3) акылман акмак менен катташпайт ж.б.у.с.

Бир эле макалда денотативдик да, коннотативдик да маани бар. **Элекке суу сактай албайсың** [3, 257-б.]. Сууну түшүнгөн, билген адам башкарат. Адам табиятка каршы жүрө албайт. Суу ага эч эле баш ийбейт. Нерсенин өз касиетине жараша мамиле кылуу керек. **Суу да Алла-Тааланын колунан бүткөн** [3, 396-б.]. Ага аяр мамиле кылуу керек, суу кырсыгын болтурбоону Жараткандан суроо абзел. Суу жеке адамга, адамзатка, анын каалоосуна, эркине баш ийбейт.

13. Суу жерди көгөртөт. Суу жерге керек. Табиятта ар нерсенин орду бар. Суу жерде жайгашкан, жердин тутумуна кирет, анын бир бөлүгү. Ал эми адамдын субъективдүү көз карашында суу жерге керек, аны көгөртөт, ага көрк берет.

Чөлдүн көркү - суу, көлдүн көркү - куу [3, 443-б.]. Чөл да, суу да – табияттын бир бөлүгү, табият үчүн экөө тең. Макалда бозоргон чөлдүн суу бар жеринде тиричилик, айыл, бак-дарак, мал-сал болуп, кооз көрүнүшү айтылат.

Өсүмдүктүн жаны да сууда экендиги **Тамчы суудан тал көгөрөт** макалында да берилет. **Тал** - бул жерде өсүмдүктүн жалпы аты. Мында гипербола бар. Анткени тамчы суу ири өсүмдүктөрдү өстүрө албайт.

Суу – жерге, байлык, илим – элге [3, 395-396-бб.] паремиясында суунун жерге зарылчылдыгы адамдын материалдык муктаждыгын канааттандыруу талабы менен түшүндүрүлөт. Бул макалдын башка варианттары бар. **Билим – элге, суу – жерге** [3, 123-б.], **Илим – элге, суу – жерге** [3, 236-б.]. **Суу бар жерде жашоо/тиричилик бар** [3, 396-б.] макалы да суунун табияттагы ролун кишинин муктаждыгы аркылуу баалап жатат. Суу өсүмдүктөр үчүн, суу менен өсүмдүктөр айбанаттар жана адамдар үчүн керектиги мында белгиленет. **Суу/жамгыр жер көгөртөт, бата эл көгөртөт жана жамгыр / суу менен жер көгөрөт, бата менен эл көгөрөт** – варианттуу колдончу макал. Бул паремияда өзгөчө касиеттеги маани бар. Бата концепти (арабча *фатиха*) Кудайга кайрылып аман-эсенчилик, ыман-ыскат, ырыс-кешик, бак-таалай тилөөчү идиоманын курамына кирет. Ошондуктан бул макалда өзгөчө мазмун бар, купуя сыр катталган. Бул мазмун паремиянын биринчи бөлүгүн да шарттап турат. Ошондон улам макал кереметтүү көрүнөт да, угуучунун оюна терең таасир калтырат [5]. **Жер азыгы – суу** [3, 210-б.] макалында суу жерге дем, жашоо берүүчү, аны багуучу зат катарында бааланат.

«Суу» концепти «ар кандай тамак, бар оокат» маанисинде да ишке ашат: **Конок койдон жоош: май берсе жейт, суу берсе ичет** [3, 308-б.]. Албетте, конокко карандай суу коюлбайт. Суу сөзүнүн денотаты өзгөрүлүп кетти да, сөз «болгон тамак, берген аш...» сыяктуу маанини кабыл алды.

14. Жаш өмүр суудай агып өтүп турат. Мисалы: **Өткөн өмүр – аккан суу.** Бул паремияда убакыттын тынымсыз жылып өтүп турушу агып бараткан суу менен салыштырылат. **Жыл дегениң – жылгадан аккан суу** [3, 224-б.]. Мында жыл убакыттын бир үзүмү, жыл менен жыл оошуп, жылдан кийин жыл келип өтүп турушу ылдам аккан сууга окшоштурулат. Эки макалда тең салыштыруу бар. Мындан тышкары биринчи макалдагы [ө], [ү] тыбыштарынын **өткөн өмүр** сөз айкашындагы үндөшүүсү, экинчидеги **жыл** сөзү менен **жыл** уңгусунун окшоштугу, [а] тыбышынын төрт жолу туташ берилиши (**-гадан аккан**) алардын көркөмдүгүн, уккулуктуулугун арттырып берди.

Жогоруда «Суу» концепти кирген 14 топ макал-лакаптар каралды. Ар бир топту этностук байкоо-билим бириктирип турат. Макалдардын курамында «Суу» концепти түрлөнүп, кээде борборго ыктап, кээде периферияга ооп кетип жатат.

Ошентип, «Суу» концептинин кыргыз менталитетинде жалпылоочу туруктуу когнитивдик аркылуу

берилишин, анын денотатынын жашоо үчүн зарылдыгы, коркунучтуулугу инварианттык типтүү формулалар аркылуу туюнтулушун көптөгөн фактылык материалдар тастыктайт.

Адабияттар:

1. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж. Паремиялык пропозициянын дүйнөнүн когнитивдик-тилдик сүрөтүндөгү орду // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. - Б., 2018. - №5. - С. 210-213.
2. Амиралиев С.М., Тургунбаева С.Ж., Зулпукарова А.К. Параллелизм в паремиях и его роль в создании фрейма и сценария // Известия вузов Кыргызстана. - Б., 2018. - №3. - С. 185-188.
3. Ибрагимов М. Кыргыз макал-лакаптары. - Кара-Балта, 2005. - 416-б.
4. Иванова Е.В. Мир в английских и русских пословицах. - СПб., 2006. - 411-б.
5. Зулпукаров К., Абдулатов А., Малабаев М. Бата салты үйрөнүүгө арзыйт // Эл агартуу. - 2002. - № 3-4.
6. Зулпукаров К.З., Атакулова М.А., Калмурзаева А.А., Айылчиева Д.Т., Джусупова А.А. Инвариантность в прономинальной и провербиальной парадигмах языка. - Бишкек, 2016. - 728 с.
7. Зулпукаров К.З., Калмурзаева А.А., Сейитбекова С.С. Концепт «Кудай/Бог» в провербиально-религиозной картине мира // Вестник Ошского государственного университета. - 2012. - Выпуск 1. - С. 71-74.
8. Зулпукаров К.З., Пазылова С.К., Ажибаева Г.А. Отражение части целого в когнитивном содержании афоризмов // Евразийский союз ученых. - 2019. - №3. - С. 29-32.